

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ адабиётшұнослигида лирик субъект муаммосининг тадрижи қилиниши масаласи тарихий-тадрижий аспектда ўрганилади. Қорақалпоқ адабиётшұносл олимларининг лирик субъект ҳақидаги илмий қарашларига муносабат билдирилади. Лирик қаҳрамон ва муаллиф образининг фарқи жихатлари очиқ берилди. Натижада, лирик қаҳрамон ва лирик субъект масалалари илмий нуктаи назаридан исботланди.

РЕЗЮМЕ. В статье вопрос исследования проблемы лирического субъекта в каракалпакском литературоведении исследуется в историко-эволюционном аспекте. Дана реакция на научные взгляды каракалпакских литературоведов на лирическую тематику. Раскрываются разные стороны характера лирического героя и автора. В результате вопросы лирического героя и лирического субъекта обосновываются с научной точки зрения.

SUMMARY. In the article, the issue of studying the problem of the lyrical subject in Karakalpak literary criticism is studied in the historical and evolutionary aspect. A reaction is given to the scientific views of Karakalpak literary critics on lyrical themes. Different aspects of the character of the lyrical hero and the author are revealed. As a result, the questions of the lyrical hero and the lyrical subject are substantiated from a scientific point of view.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНҮЙ ИЛИМИНДЕ ЛИРИКАЛЫҚ ОБЪЕКТ МӘСЕЛЕСИ

П.Дабылов – филология илимлари бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: лирика, лирик субъект, лирик қаҳрамон, лирик объект, шоирнинг маънавий дунёси, лирик “мен”.

Ключевые слова: лирика, лирический субъект, лирический герой, лирический объект, духовный мир поэта, лирическое «Я».

Key words: lyrics, lyrical subject, lyrical hero, lyrical object, poet's spiritual world, lyrical "I".

Лирикалық шығармаларға баға беріуде ең әхмийетли критериялардың бири – бул шайыр сезимине тәсир етіуши лирикалық объект болып табылады. Бул нәрсе қосықтың не ушын жазылғанын анықлауға жәрдем етеди. Рус әдебиятшысы Е.Невзглядова шайырдың ой-сезимине тәсир етіуши объект ҳақында былай деп жазады: “Теманың масштабы хәм жеке, ири хәм майдасы болады. Шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсеге келсек, онда олардың ең баслысы хәм екінши дәрежелиси, әхмийетлиси хәм әхмийетсизи болмайды. Олар тек сәтли хәм сәтсиз болыуы мүмкин. Егер қосық унамлы болып шықса, демек, шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсениң де сәтли болғаны” [2:334].

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде лирикалық объект мәселеси ҳақында айырым илимий ой-пикирлерди есапқа алмағанда, бул мәселе арнаулы изертленбеген.

Егер рус әдебиятында Ю.Н.Тынянов [5:325], Е.Невзглядова [2:324] лар «шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсе, хәдийсе» ҳақында пикир айтқан болса, қарақалпақ әдебиятында К.Худайбергенов [6:84], Қ.Оразымбетов [3:35] лар усы пикирлерге сүйене отырып, өзлериниң илимий көзқарасларын ортаға таслайды. Бул арқалы олар бизиң изертлеу объектимиздиң бири болған «лирикалық объект» мәселесин нәзерде тутқан болыуы мүмкин. Себеби, лирикалық объектке берилген шайырдың илхамын оятыушы, оның ой-сезимлерине түртки беріуши курал деген тәрийп жоқарыдағы илимпазлардың «шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсе, хәдийсе» деген теориялық пикирлерине сәйкес келеди.

Мәселен, К.Худайбергенов бул ҳақында былайынша пикир билдиреди: «Шайырларда сезим оятыушы нәрселер, хәдийселер бири екіншисине усауы яки бир болыуы мүмкин. Бирақ хәр кимде олар түрлише сезим оятады. Егер шайыр турмыстан тәсирленбесе, өзиниң ишки жан дүньясын ашып көрсетиуден «жасканса» хәм нәрсе, хәдийселердиң сыртқы белгилерин санау, баянлау менен шекленсе, бир шайыр екінши шайырды ғана емес, хәтте, өзін-өзи қайталауы да мүмкин» [6:84].

Қ.Оразымбетов лирикалық объектти шайырдың қосық дәретиуде, лирикалық қаҳарман образын жаратыуда айрықша роль ойнайтуғын категориялар қатарына қояды хәм былай деп жазады: «Айырым лирикалық шығармаларда автор биринши орынға шығып кетеди де, бунда лирикалық қаҳарман көринбей қалады. Керисинше, гейпара шығармаларда бизиң көз алдымызда лирикалық қаҳарман турады да автор оның «саясында» қалып қояды. Яғный биз лирикалық қаҳарман менен бирге қыйналамыз, бирге қууанамыз, өзимизди шығарманың ишинде сезинемиз, өзимизге

эмоционаллық тәсирди күшлирек байқаймыз. Лирикалық қаҳарман, көркем образ дәретиудеги бундай айырмашылықлар биринши гезекте автордың шеберлигине, оның дәретиушилик нийетине, поэтикалық нәзерине, шайырға сезим оятыуға тийкар болған затларға, нәрселерге, оның дәретиушилик шешимине байланысly болады» [3:22]. Илимпаз бул пикири арқалы лирикалық шығармада шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсеге (повод) итибарды қаратыу зәрүрлигин айтып, оны әдебияттануы илиминде жүдә аз изертленген объектлердиң қатарына жатқарады [3:39-40].

Сондай-ақ, белгили әдебиятшы илимпаз Қ.Жәрімбетовтың лирикалық объект туўралы пикирлери де дыққатқа ылайық. Ол лирикалық шығармалардағы қаҳарманларды еки топарға ажыратып қарайды. 1. Субъектив қаҳарман, яғный лирикалық қаҳарман. 2. Объектив қаҳарманлар, яғный лирикалық қаҳарманнан басқа қатнасыушылар болып, бундай қаҳарманлардың лирикалық сезимлерди, кеширмелерди беріуде жәрдемши хызметин атқаратуғынлығын айтады. Илимпаз бул пикирин шайыр И.Юсуповтың көрнекли илим ғайраткери академик М.Нурмухаммедовтың мезгилсиз қайтыс болыуына байланысly дәреткен қосығынан мысаллар келтириу арқалы дәлиллейди.

Жулдыз акты десе ақшамғы ўакта,
Дәрхал сен түсерсең ядыма мениң.
Жасын түсти десе жасыл дараққа,
Дәрхал сен түсерсең ядыма мениң.

Измир шөллеринен ескен самаллар,
Түркий тилде жоллап қайғылы хабар,
Ийесин жоғалтқан бир ат жәниўар,
Тынбай сегбир тартар ядымда мениң.

Шайырдың бул қосығында академиктиң өлиминен қабырғасы қайысып турған лирикалық субъект (лирикалық қаҳарман)тен басқа, лирикалық субъектти ләрзеге салып, оның қыйналыу сезимлерин оятыушы объект (сыртқы тәсир – Қ.Ж.) – М.Нурмухаммедовтың өлими, сондай-ақ, ийесин жоғалтқан ат образы да лирикалық қаҳарманның сезимлерин тереңлетиуши объект сыпатында қатнасып турғанлығын илимпаз дурыс аңлайды хәм дәлиллеп көрсетеди [1:37-38]. Ҳақыйкатында да, қосықта сөз етилген М.Нурмухаммедовтың мезгилсиз өлимин лирикалық субъектке тәсир көрсеткен лирикалық объект сыпатында қабыл етіуимиз мүмкин. Бирақ ийесин жоғалтқан ат – объект емес, ал деталастырылған формада берилип, академиктиң өлиминен кейин ийесиз, дурысly басшысыз қалған қарақалпақ илими мәнисин аңлатып турғанлығын айтыу мақсетке муўапық келеди.

Биз жокарыда лирикалык қахарман жуўмақланған ҳәм қоспалы кубылыс деп айтқан едик. Сонлықтан, оның жасалыуында лирикалык субъект пенен бирге лирикалык объекттин де қатнасын көриўге болады. Бул ҳаққында К.Худайбергенев былай деген еди: «... лирикалык геройдың тийкарын объектив ҳақыйқатлық (лирикалык объект – П.Д.) курайды ҳәм ол шайырдың субъекти арқалы өтсе ғана лирикада конкрет формаға ийе болады [6:30-31]. Илимпаз бул пикирин буннан былай да раўажландырып, лирикалык қахарман образын объект ҳәм субъекттин синтези деп биледи. «Лирикалык геройда адам жан сезими туўрыдан-туўры бериледи ҳәм оның қай дәрежеде терең, образлы берилиўине қарап, типлик герой есапланады. И.Юсупов, Т.Жумамуратов, Т.Сейтжанов, М.Сейтаниязов, Д.Айтмуратов, Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов ҳәм көплеген шайырлардың творчествосынан көплеген мысаллар келтириў арқалы лирикалык геройда объектив шынлық ҳәм автор субъектинин жәмленгенин көриў қыйын емес» [6:33], - деп усы шайырлардың қосықларынан бир неше мысаллар келтириў арқалы өз пикирин дәлилледейди.

Қ.Оразымбетов лирикалык қахарманды тек бир шығарма шеңберинде емес, ал шайырдың пүтин бир лирикалык композициясы (лирикалык дүркин, лирикалык топлам) шеңберинде қарастырыў дурыс деген концепциядан келип шығып, өзиниң И.Юсуповтың 1988-жылы баспадан шыққан «Дузлы самаллар» топламын анализлеген илимий мақаласында топламға киргизилген қосықлардың өткен әсирдин 80-жылларының еккинши ярымында бурынғы аўқамда жүз берген тарийхый жағдайлардың жемиси екенлигин айта келип, «Топламдағы «Бул жер еле зор болады», «Үмит ағашы», «Плаха излеп», «Арал элегиялары», «Қыйын

хал», «Қайта қурыўдың балларына», «Хүждан монологы», «Деседи», «Сенсиз мениң күним жок», «Шымбай жолларында» шығармаларында лирикалык қахарман биреў. Лирикалык қахарманды өзи жасап атырған дәўирдин машқалалары толғанысқа түсиреди, ол экологиялык қыйыншылықлардың пайда болыў себеплерин жақын өтмиштен излейди» [4:13], -деп көрсетеди ҳәм усы шығармалардағы лирикалык қахарманды дәўир ҳәм тарийхый шараатлар менен бирге алып қарап теориялык жуўмақлар шығарады. Илимпаздың лирикалык қахарманның дәретилюй өзгешеликтери туўралы айтылған бул концепциясы менен келисиўге болады.

Шайырдың бир лирикалык шығармасында сәўленген лирикалык субъекттин ойлары оның басқа да бир неше қосықларында даўам етиўи мүмкин. Бул нени аңлатады? Бул нәрсе шайырдың сол бир неше қосықларды дәреткен ўақыттағы тарийхый шарааттын, ўақия ҳәм ҳәдийселердин бир қыйлы екенлигин, бир-бири менен байланыслы екенлигин аңлатады. Сонлықтан, жәмийетте жүз берген ҳәм адамлардың кейпийатына қатты тәсир еткен сол елеўли социаллық-сиясий ҳәдийселерди өзине сиңирген лирикалык субъект те биреў болады ҳәм энди ол лирикалык субъект емес, лирикалык қахарманға айланып, бир неше лирикалык шығарманы бир-бири менен органикалык жақтан бириктирип, байланыстырып турады. Демек, бизиң алдыңғы бөлимде сөз еткен, лирикалык қахарманның шайырдың тек бир шығармасы шеңберинде көринбейди, ал оның бир неше бир-бири менен үнлес шығармалар жыйындысы тийкарында жаратылады, деген көзқарастың және бир дәлили усы.

Әдебиятлар

1. Жәрімбетов Қ. Әдебияттануўдан сабақлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 2012. 37-38-б.
2. Невзглядова Е. Ленинградская понарама. – Ленинград: 1988. – С. 324, 324.
3. Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. – Нөкис: «Билим». 2018. 22, 35, 39-40-б.
4. Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығармалар топламы. Еки томлық. II том. – Нөкис: «Билим». 2018. 13-б.
5. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – Москва: 1977. – С. 325.
6. Худайбергенев К.Дәўир ҳәм парыз. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1987. 84; 30-31; 33-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ адабиятшунослигида махсус тадиқот объекти бўлмаған лирик объект масаласи ҳақида қарақалпақ олимлари томонидан билдирилген илмий қарашлар ҳамда фикр-мулоҳазаларға шарҳ бериледи. Лирик қахармон образининг яратилишида лирик объектнинг тутған ўрни ва роли кўрсатилди. Лирик объектнинг ўзига хос хусусиятлари очиб бериледи. Натижада, лирик объект масаласи илмий нуқтан назардан далилланған.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются научные взгляды и мнения, высказанные каракалпакскими учеными по вопросу о лирическом объекте, который не является объектом специального исследования в каракалпакской литературе. Показаны место и роль лирического объекта в создании образа лирического героя. Выявляются специфические черты лирического объекта. В результате вопрос о лирическом объекте аргументируется с научной точки зрения.

SUMMARY. This article discusses the scientific views and opinions expressed by Karakalpak scientists on the issue of the lyrical object, which is not the object of a special study in Karakalpak literature. The place and role of the lyrical object in creating the image of the lyrical hero are shown. The specific features are revealed of in the lyrical object. As a result, the question of the lyrical object is argued from a scientific point of view.

ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ САТИРА

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: сатира, юмор, халқ шоирлари, аңғана, жамият, хулқ-атвор, устоз, заргар, вариант.

Ключевые слова: сатира, юмор, народные поэты, традиции, нравы, поведение, общество, учитель, ювелир, вариант.

Key words: satire, humor, folk poets, behavior, society, teacher, jeweler, option.

XIX әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхында белгили шайырлар Аннакул, Құлмурат, Бекжан, Сыдық, Қоразбек, Қазы Мәўлик, Жаңабай, Әбдикәдир, Сапура, Аббаз, Аяпберген сыяқлы бир қатар шайырлар жасап, дәретиўшилик еткен. Бул дәўирдеги әдебият ҳаққында белгили илимпаз Ә.Пахратдинов, «әдебияттың ең жақсы дәстүрлерин жаңа шараатта жаңаша раўажландыратуғын демократиялык әдебият» деп баҳалайды [1:4]. Усы дәўир әдебияты ўәкиллериниң дәретиўшилигинде көбирек поэзиялык шығармалар дөрелген болса, тематикалык жақтан Ұатан, туўылған жер темасы, мухаббат, тәрип, ақыл-нәсият, юморлық ҳәм сатиралық қосықлар орын алған. Әсиресе, сатиралық

шығармалары көплеген дөрелип, халқымыз арасына кең таралған. Сатираның күш-қудирети соннан ибарат, бундай қосықлар халыққа тез тәсир еткен. Сатира ҳаққында сөзликлерде төмендегише анықламалар берилген: «Сатира – жәмийетлик турмыстағы нуқсанларды, айырым адамлар яки социаллық топарларға тән кемшиликлерди қатты масқаралап, критикалык руўхта жазылған шығарма» [3:273]. «Сатира – 1) комикликтин тийкаргы түрлеринен бири; 2) сатираның юмордан паркы соннан ибарат, ол өз объектінде айырым нуқсанлар, дүзетсе болатуғын кемшиликлерди емес, бәлки пүткиллей сын ҳәм бийкар етилетуғын манисти – жәмийет ҳәм оның раўажланыўы ушын қатаң зыян келтиретуғын жәмийетлик, қәўипли иллетлерди көреди.